

Денис Козак

Етнічні процеси на Волині та Галичині в ранньоримський час (археологічний аспект)

Ранньоримський період на території між Дніпром, Дністром і Західним Бугом було представлено ще недавно невеличкою групою старожитностей липицького типу¹, а також одиничними пам'ятками, розташованими на периферії пшеворської та зарубинецької культур (Гриневичі Великі на Західному Бузі, Рахни на Південному Бузі, Оболонь, Лютиж, Грині, Дівич-гора й ін. у Середньому Подністров'ї). В 70–80-ті роки внаслідок систематичних польових робіт на Подніпров'ї відкрито ряд нових пам'яток I–III ст. н. е. (Підберізці, Сокільники, Зубра, Підбірці, Давидів). Аналогічні пам'ятки стали об'єктом досліджень і на Волині (Підріжжя, Хорів). Усі ці старожитності були систематизовані автором² та розглядалися ним у контексті еволюції пшеворської культури як один із заключних етапів її розвитку в Подністров'ї. Деяко пізніше вони були виділені у волино-подільську групу цієї культури³. В 80-ті й 90-ті роки велику кількість пам'яток першої чверті I тис. виявлено автором і на Волині.

Відкрита площа нових поселень I–III ст. н. е., включаючи й подністровські, становить понад 60 тис. кв. м. Усього знайдено близько 100 жител, 50 господарських споруд, більше як 200 ям-погребів, значний набір керамічного матеріалу, знарядь праці, прикрас, предметів побутового користування.

На фоні широкої джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток ранньоримського часу Волині та Північної Галичини у порівнянні з синхронними старожитностями Повіслення. В останньому поширені пам'ятки пшеворської культури. Маються певні відмінності Галицько-Волинських старожитностей від пам'яток цього часу східного Поділля.

Це дозволило розглядати волино-подільські поселення як своєрідне культурно-історичне явище Південно-Східної Європи, породжене процесами інтеграції пшеворської і зарубинецької культур, і виділити їх в окрему зубрицьку культуру.

Початок цього процесу збігся з часом, коли у Поліссі розпалася культурна єдність зарубинецьких племен. Вони мігрували частково на захід, на територію пшеворської культури, можливо, на схід, в область проживання етнічно та

---

1 Sviszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. — Lwow, 1932; Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я в перших століттях н. е. — К.: Наук. думка, 1975.

2 Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.

3 Козак Д. Н. Названа праця.

культурно споріднених племен Подніпров'я, а у найбільшій кількості на південь, на територію Західної Волині й Прикарпаття. Це знайшло дуже чітке відображення в археологічному матеріалі досліджуваного регіону. Приведемо для прикладу поселення Гірка Полонка II на Волині. У ряді досліджених тут заглиблених об'єктів виявлено виключно пшеворську кераміку з потовщеними, профільованими двома-трьома гранями на вінцях. Її можна, за аналогіями з матеріалами пшеворських пам'яток Польщі, датувати стадіями А2-А3 пізньолатенського часу (I ст. до н. е. — I ст. н. е.). Разом з тим у двох житлових комплексах і значній кількості господарських споруд, крім ліпної пшеворської кераміки, знаходилися уламки зарубинецьких посудин. Пшеворська кераміка з цих об'єктів дещо відрізняється від кераміки, виявленої в попередніх пшеворських житлах. Вона характеризується рисами, властивими кераміці самого кінця пізньолатенського часу, тобто першої половини I ст. н. е. У неї відсутні грані на вінцях, потовщення їх не охайне. Частина горщиків вже має орнамент зарубинецької культури. Одне житло з такою керамікою мало квадратну форму, яка не зустрічалася раніше в пшеворських селищах.

З описаного випливає, що поселення у Гіркій Полонці II, закладене в I ст. до н. е. носіями пшеворської культури, стало місцем, куди в першій половині I ст. н. е. підселилися зарубинці з Полісся, які принесли із собою властиві їхній культурі елементи. В дальшому часі у цьому поселенні проживали разом дві групи населення: пшеворське та зарубинецьке. До кінця I ст. н. е. кожна з цих груп втрачає особливості своєї культури, формується нова спільна культура, названа нами зубрицькою. Бронзові булавка з округлою спіралеподібною головкою й дротяний браслет, характерні для зарубинецької культури Полісся і знайдені на цьому селищі, додатково підтверджують наявність тут зарубинецького компонента.

Така ж картина простежується у поселенні Загаї II, в кількох об'єктах у Боратині та в Линеві. Аналогічні приклади надають і матеріали Прикарпаття, зокрема селище в Пасіках-Зубрицьких. Останнє було закладене пшеворцями на рубежі стадій А1-А2 пізньолатенського часу.

Другу фазу існування поселення представлено об'єктами, для яких властиве поєднання пшеворських та зарубинецьких елементів.

Третю фазу функціонування пам'ятки висвітлюють матеріали з жител, в яких вже важко виділити пшеворські чи зарубинецькі елементи. Вони є результатом симбіозу цих двох культур. У цьому ж ряді стоять поселення в Черепині, Підберізцях і Хрінниках. В усіх них виявлені об'єкти з чисто пшеворським матеріалом, а також із змішаними пшеворсько-зарубинецькими елементами. В більшості випадків в останніх переважають пшеворські риси, інколи вони врівноважені, а у деяких основними є зарубинецькі елементи. До цього часу на Волині та в Прикарпатті не виявлено ні одного зарубинецького селища чи могильника, які б відносилися до другої половини I ст. н. е. і пізніше. Очевидно, ці племена рухалися з Полісся невеликими, розрізненими, вірогідно, сімейно-

родовими групами і не створювали своїх поселень. Вони зупинялися у вже існуючих пшеворських селищах, вступаючи в тісні контакти та змішуючись з їх поселенцями. Зростання чисельності населення привело до різкого збільшення кількості пам'яток на Волині й у Галичині в другій половині I–II ст. н. е. Поряд з уже існуючими селищами виникало багато нових зубрицьких поселень. Розміри селищ збільшилися в порівнянні з попереднім часом у 2–3 рази. Якщо в пшеворських поселеннях одне житло розміщувалося на площі приблизно 1000 кв. м., то на зубрицьких 432 кв. м. Враховуючи кількість нових селищ, густоту їх заселення, а також приймаючи до уваги природне зростання населення, можна припустити, що загальна кількість останнього у північно-західній Україні збільшилася в другій половині I ст. н. е. щонайменше у 2,5–3 рази.

Зарубинецький вплив відчутний практично на всіх елементах матеріальної культури зубрицьких племен. Він торкнувся значною мірою планової структури селищ, зокрема співвідношення житлових і господарських об'єктів. Якщо в пшеворських поселеннях на одне житло припадала в середньому одна господарська яма, то на зубрицьких — 6–8. У ряді селищ господарські ями концентрувалися великими групами, територіально віддаленими від житлової частини. Подібне співвідношення житлових та господарських об'єктів у плануванні поселень характерне для зарубинецької культури Полісся⁴ й Подніпров'я⁵. В більш пізній час ця особливість простежується на пам'ятках черняхівського типу в Подністров'ї⁶ та київської культури Подесення⁷.

Зарубинецький внесок у зубрицьку культуру особливо помітний у керамічному комплексі. Кераміка цієї групи, ввібравши в себе зарубинецький компонент, значною мірою відрізняється від пшеворської. Значно зменшується число рустованої та лощеної кераміки. Замість цього збільшується число посудин, які мають шорстку поверхню. Змінюються у порівнянні з пшеворською культурою асортимент останніх і особливо кількісне співвідношення між видами кераміки, а також форма горщиків та кухликів. Вони мають своїми прототипами не тільки пшеворські, а й зарубинецькі посудини. З виділених на зубрицьких пам'ятках 9-ти типів горщиків, 6 мають походження із зарубинецької кераміки, а 3 — з пшеворської. В процентному відношенні кількість обох форм у керамічному комплексі приблизно рівне. Перші складають 47,5 %, другі — 52,6 %. Серед мисок співвідношення приблизно таке ж. Пшеворські гострореберні миски становлять 52 %, зарубинецькі — 48 %. Кухлики в основному повторюють пшеворську форму. Новим видом кераміки в зубрицькій групі є конічні кухлики. Вони поширилися, вірогідно, під впливом липицьких племен, хоча аналогічні посудини відомі й у поморсько-кльошовій культурі та на зарубинецьких пам'ятках. Усе ж вони частіше зустрічаються у Подністров'ї, де зубрицькі

4 Кухаренко Ю. В. Зарубинецька культура // САИ. — Вип. Д-1-19, 1964. — С. 18.

5 Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1983. — С. 92.

6 Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 21–22.

7 Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесеня. — К., 1984. — С. 10, рис. 4.

племена жили в умовах безпосередніх контактів з липицькими. На Волині кухлики такої форми становлять незначний процент. З'являються також плоскі диски чи сковорідки без бортиків. Їх кількість у керамічному комплексі досить помітна і становить близько 10 %. Розповсюдження цього виду посудин безпосередньо пов'язане із зарубинецькими племенами, серед яких він був звичним. На пшеворських пам'ятках сковорідок цього часу не виявлено. Не отримав дальшого розвитку також пшеворський горщик із загнутими всередину краями, широко розповсюджений на синхронних пам'ятках. Зникли горщики грушовидної і зворотно-грушовидної форми, ряд орнаментальних мотивів, характерних для пшеворської кераміки. Проте необхідно відзначити, що на ранніх зубрицьких пам'ятках продовжують існувати пшеворські посудини з потовщеними вінцями. Це свідчить про поступове відмирання цих форм посуду та про пряму участь пшеворського населення у формуванні зубрицької культури.

В цілому на пам'ятках Волині переважають зарубинецькі риси, на території Прикарпаття — пшеворські.

Результатом зарубинецьких впливів є також орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлювань і косих насічок по краю вінця.

Помітні зміни в зубрицьких пам'ятках порівняно з пшеворськими сталися в житловому будівництві. Житла робляться більш заглибленими у материк. Це в основному напівземлянки. Поряд з прямокутною, характерною для пшеворської культури, з'являється нова форма — квадратна напівземлянка. Житла такого типу становлять 13–15 %. Ці зміни відбулися не лише за рахунок внутрішнього розвитку пшеворської культури. Зовнішній вплив тут не викликає сумніву. Квадратні житла дуже характерні для зарубинців. Останнім властиві також півземлянки. Інтер'єр, система будівництва стін переходить у зубрицьку культуру з пшеворської. З останньою треба співвідносити також зубрицькі прямокутні житла із заглибленою долівкою. Не зустрічаються в зубрицькій групі пам'яток житла-півземлянки коритоподібної форми, які були досить поширеними на пшеворських поселеннях.

Таким чином, у житловому будівництві також спостерігається певний синкретизм пшеворських та зарубинецьких традицій, але меншою мірою ніж у керамічному комплексі.

Очевидно, нові природні умови, в яких опинилися носії зарубинецької культури, примусили їх прийняти в основному місцеві традиції житлобудівництва, пристосовані до місцевих умов, доповнивши їх найбільш доцільними власними елементами.

На жаль, відсутність серед джерел поховальних пам'яток зубрицьких племен не дає можливості простежити еволюцію поховального обряду в умовах культурної інтеграції. Але можна сказати, що результатом цієї еволюції було виникнення нових, відмінних від попереднього часу поховальних звичаїв, невловимих поки що для археологів. Це свідчить про появу у середовищі зубрицьких племен нових своєрідних уявлень, на жаль, недоступних ще нашому пізнанню.

Отже, матеріали свідчать про те, що, починаючи з середини I ст. н. е., на Волині й Прикарпатті відбувся процес активної взаємодії пшеворської та зарубинецької культур. Він мав на окресленій території повсюдний характер і став, власне, основою формування якісно нових пам'яток зубрицької культури. Поки що тут не виявлено ж ні одної чистої пшеворської чи зарубинецької пам'ятки, яка б датувалася часом, пізнішим, ніж середина I ст. н. е. Всі вони характеризуються наявністю пшеворських та зарубинецьких елементів. У ранніх комплексах зубрицької культури, які відповідають першій фазі її розвитку (Черепин, Пасіки Зубрицькі, Гірка Полонка II, Підбірці), ці елементи представлені ще у досить чистому вигляді. В більш пізніх, відповідаючих фазам II і III розвитку цієї культури, вже виділяється ряд форм горщиків, мисок а також житлові споруди, які поєднують у собі елементи зарубинецької й пшеворської культур, тобто мають синкретичний характер (Підріжжя, Загаї II, Зубра, Хорів, Підберізі, Сокільники II, Давидів, Линів, Хрінники і т. д.).

Крім Волині та Верхнього Подністров'я, зубрицькі пам'ятки формуються на території Середнього Подністров'я (Західного Поділля). В пізньолатенський період тут були поширені старожтності поянешти-лукашівської культури, а також пам'ятки, близькі до ясторфської й пізньопшеворської культур⁸. У пізніший час, очевидно, на кінець пізньолатенського часу, в цей регіон проникають з Верхнього Подністров'я носії пшеворської культури, які змішуються з місцевим населенням. Про це свідчать матеріали поселення у Бернашівці Вінницької області⁹. Такого ж характеру пам'ятку дослідили Б. О. Тимошук та Г. Ф. Нікітіна в Неполківцях тієї ж області¹⁰. З другої половини I ст. н. е. культурна ситуація у Середньому Подністров'ї ще більше ускладнюється. Ілюстрацією цього є матеріали поселення кінця I–II ст. н. е. в с. Велика Слобідка Хмельницької області¹¹. Виявлені тут житлові споруди за формою, конструктивними особливостями близькі до житлових споруд, відомих на цій території в попередній час. Кераміка, зібрана у селищі в об'єктах I–II ст. н. е., за формою, способом обробки зовнішньої поверхні, орнаментальними мотивами ідентична посуду зубрицьких племен. З виділених тут нами 5-ти типів горщиків три є близькими до зарубинецької й два до пшеворської культури. Перші становлять 46,2 %, другі — 53,8 %. Серед мисок переважають зарубинецькі форми. Кухлики мають у переважній більшості конічну форму (80 %). Це властиве дакійській кераміці. Дакійським же є орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого

8 Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошневая Тернопольской области // Археологические исследования Среднего Поднепровья. — К., 1983. — С. 54.

9 Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков н. э. в Поднепровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 103–104.

10 Тимошук Б. А., Никитина Г. Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Неполковцы // Вопросы древней и средневековой археологии. — М., 1978. — С. 91–94.

11 Козак Д. Н. Поселення першої чверті I тис. н. е. поблизу с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — Вип. 62 — С. 52–53.

пальцьовими вдавненнями, нанесений на ряд горщиків, а також кілька слабопрофільованих посудин.

Аналогічні описаному матеріали отримані на поселенні в Оселівці В. М. Цигілкою, у селищі Лука-Врублівецька Е. О. Симоновичем¹², поселенні Чорнівка П. Отже, в Середньому Подністров'ї, починаючи з кінця I ст. н. е., як і у Прикарпатті й на Волині, йшов процес становлення пам'яток зубрицької культури. Її складові частини аналогічні волинським і прикарпатським, але з більш вираженими місцевими, дакійськими елементами. Освоєння слов'янами прилягаючих до Прикарпаття середньодністровських земель, зайнятих дакійцями і бастарнами, проходило, очевидно, не лише мирним шляхом. Тацит зазначає, що венеди «ради грабунку рискають на землях між певкінами (бастарнами) та фенами і озброєні щитами, рухаються з великою швидкістю».

На жаль, через недостатню вивченість території Польщі, затрудненим є визначення етнокультурної ситуації в західному ареалі на порубіжжі зубрицької та пшеворської культур. Останні дослідження на сусідній до Волині території Люблінщини (Грубешівське воєводство) певною мірою показали складність культурних процесів, які відбувалися тут у пізньолатенський час і в першій чверті I тис. н. е.

В останніх століттях до н. е. у східній частині Грубешівського воєводства існували поодинокі пам'ятки зарубинецької культури. Це поховання в Путновицях, досліджене Я. Гурбою, поселення у Вербковицях-Которові, розкопане Т. Ліаною й Т. Домбровською¹³. На думку польських дослідників, зарубинецькі матеріали цієї території хронологічно є більш ранні, ніж пшеворські. З другої половини I ст. н. е. тут, як і на Волині, Північній Галичині та Західному Поділлі, відсутні чисті, тобто ізольовано існуючі зарубинецькі чи пшеворські старожитності. Вони поєднуються на одних і тих же пам'ятках — на поселеннях у житлах, господарських будівлях, ямах-погребках, похованнях. Прикладом можуть бути матеріали селища в Вербковицях-Которові. Тут з чотирьох виділених авторами типів горщиків два належать до зарубинецької культури, два — до пшеворської. Поселення відноситься, на думку Т. Домбровської й Т. Ліани, до пізньолатенського часу, а на нашу думку до самого кінця того часу, тобто до середини I ст. н. е. Ще більш різко демонструють змішання зарубинецьких і пшеворських елементів матеріали могильника в Гриневичах Великих, верхній хронологічний рубіж яких визначається пізніми варіантами очкових фібул II ст. н. е.¹⁴

12 Симонович Э. А. О датировке поселения первых веков н. э. в Луке Врублевской // КСИИМК. — 1955. — Вып 57. — С. 23–33.

13 Liana T., Pietka-Dabrowska T. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w 1953 r., na st. 1 w Werbkowicach-Kotorowie pow. Hrubieszow // WA. — Т. XXVIII. — З. 2. — 1962. — С. 142–174; Dabrowska T., Liana T. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Werbkowicach-Kotorowie pow. Hrubieszow w 1960 r. // WA. — Т. XXIX. — З. 1. — 1963. — С. 44–58; A. Kokowski. Stosunki kulturowe na Lubelszczyźnie od II w. p. n. e. do schyłku starożytności // Archeologiczne listy. — 1983. — 4. — С. 2–7.

14 Szmít Z. Sprawozdania z poszukiwań archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koło Bielska

Іншу ситуацію демонструють матеріали з Чернічина, Масломеців й інших археологічних пам'яток, виділених А. Коковським у чернічинську групу¹⁵. На них відсутні матеріали зарубинецької культури. Основними там є елементи пшеворської, ясторфської та поморської культур. У більш пізній час зникають ясторфські й поморські елементи, пам'ятки набувають типових пшеворських рис.

Отже, в східній частині Люблінщини у кінці пізньолатенського часу і в ранньоримський час існували дві групи пам'яток, які розміщувалися поруч. Одна з них представлена пам'ятками у Вербковицях, Путновицях та деяких інших, які за основною ознакою — поєднанням пшеворських і зарубинецьких елементів — не відрізняються від зубрицьких поселень першої фази їх розвитку.

Ще менш ясна культурна ситуація на прилягаючій до Подністров'я території Посання. Тут майже повністю відсутні дослідженні пам'ятки останніх століть до н. е. й I ст. н. е. Але на увагу заслуговує той факт, що старожитності стадії В–II ранньоримського часу та С–I пізньоримського періоду, тобто кінця I — початку III ст. н. е., мають багато спільних рис з синхронними зубрицькими селищами (фази II і III їх розвитку). Так, у поселенні в Закшові (дослідження К. Москви), селищі в Оталенжі (дослідження А. Барловської) багато ліпних горщиків та мисок близькі й тотожні формам, відомим на зубрицьких пам'ятках. Аналогічні орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлювань і насічок по краю вінець. Спільними для пам'яток Посання та зубрицьких поселень є плоскі диски-сковорідки й конічні кухлики (що не зустрічаються на пшеворських поселеннях). На старожитностях обох регіонів відсутні горщики із загнутими всередину краями (на синхронних пшеворських пам'ятках вони становлять помітну кількість). У III ст. н. е. в Посанні відомі старожитності, які мало чим відрізняються від верхньодністровських селищ черняхівського типу, які сформувалися на основі зубрицьких¹⁶. Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що західна межа зубрицьких пам'яток проходила по лівому березі Західного Бугу, охоплюючи прилягаючу до нього частину Люблінщини, а на півдні — східні райони Посання. Тут зубрицькі пам'ятки межують з поселеннями та некрополями пшеворської культури. На західних територіях поширені суцільним масивом пшеворські старожитності, які за більшістю ознак чітко відрізняються від зубрицьких.

На протязі III–IV ст. н. е. венеда — носії зубрицької культури в умовах протистояння готам заснували перше потужне слов'янське протодержавне утворення — дулібський міжплеменний союз, відомий за літописними даними.

Podlaskiego // WA. — T. VII. — 1927. — S. 107–122.

15 Kokowski A. Stosunki kulturowe na Lubelszczyźnie od II w. p. n. e. do schyłku starożytności // Archeologiczne listy. — 1983. — 4. — S. 2–7.

16 В останній праці, присвяченій аналізу пам'яток римського часу південно-східної Польщі, відомий польський археолог А. Коковський визнав наявність у Посянні поселень, аналогічних старожитностям Подністров'я, що належали венедам.